

UOT 94 (479.24); 314 (091)

**İRƏVAN VİLAYƏTİNDƏ DEMOQRAFİK PROSESLƏR
(XVI-XVIII ƏSRLƏRDƏ)****B.ŞABİYEV***Bakı Dövlət Universiteti**baymirzashabiyev@bsu.edu.az*

İrəvan vilayətinin tarixinin mürəkkəb, mürəkkəb olduğu qədər mühüm və vacib problemlərindən biri də bölgə əhalisinin say dinamikası, yerləşməsi, etnik və dini tərkibinin müəyyənləşdirilməsi, müxtəlif demoqrafik proseslərin üzə çıxarılmasından ibarətdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Səfəvi-Osmanlı savaqları və təbii fəlakətlərlə yanaşı bölgənin demoqrafik durumuna İrəvan vilayətinin hüdudlarının ara-sıra dəyişdirilməsi, siyahıyaalma materiallarının dövrümüzə, demək olar ki, gəlib çatmaması və s. kimi hallar da böyük təsir göstərmişdir. Bununla belə qaynaq materialları göstərir ki, bölgə əhalisinin mütləq əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil etmişdir.

Açar sözlər: İrəvan, Çuxur-Səəd, demoqrafiya, Səfəvi

Çuxur-Səəd bəylərbəyliyin tarixinin mürəkkəb, mürəkkəb olduğu qədər mühüm və vacib problemlərindən biri də bölgə əhalisinin say dinamikası, yerləşməsi, etnik və dini tərkibinin müəyyənləşdirilməsi, müxtəlif demoqrafik proseslərin üzə çıxarılmasından ibarətdir. Bu problemin ətraflı araşdırılmasının mürəkkəbliyi bir sıra amillərlə bağlıdır. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvilər dövründə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində Səfəvi məmurlarının tərtib etdikləri siyahıyaalma materialları və vergi siyahılarının dövrümüzə gəlib çıxması, yaxud indiyədək aşkarlanmaması bölgənin demoqrafik durumunun öyrənilməsi prosesində əsas əngəllərdən biridir. Digər tərəfdən, Səfəvilər tarixinə aid sənədlə qaynaqlarda, həmçinin salnamə tipli mənbələrdə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyin əhalisi ilə bağlı məlumatların kasadlığı, bir-çox hallarda, ümumiyyətlə, olmaması bəhs olunan problemin araşdırılması üçün əlavə çətinliklər yaradır.

Problemin mürəkkəbliyi yalnız yuxarıda qeyd olunan çətinliklərlə bitmir. Məlum olduğu kimi, Səfəvi dövlətinin mühüm inzibati ərazi vahidlərindən biri olan Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi Osmanlı imperatorluğu ilə sərhəddə yerləşdiyindən mütəmadi davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri bəylərbəyliyin siyasi hüdudlarının tez-tez dəyişməsi, ərazisinin artıb - azalması ilə nəticələnirdi.

Bununla yanaşı, tərəflərin bir - birilərinin ərazilərinə təşkil etdikləri qarətçi basqınlar zamanı əhalinin əsir götürülərək aparılması da, bölgə əhalisinin etnik durumu və say dinamikasına təsirsiz ötürməyə bənzərdir. Digər tərəfdən, Səfəvi və Osmanlı məmurlarının Çuxur - Səəd bəylərbəyliyi daxili inzibati quruluşunda tez-tez müəyyən dəyişikliklər etməsi halları da bölgə əhalisinin sayı, etnik, dini tərkibinin müəyyənləşdirilməsi üçün əlavə çətinliklərin yaranmasına səbəb olur.

Yerli mənbələrdən fərqli olaraq, Çuxur - Səəd bəylərbəyliyi əhalisi haqqında əsasən Osmanlı, qismən də səyyah gündəliklərində müəyyən məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, səyyah gündəliklərində Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi əhalisi haqqındakı məlumatlar əsasən bölgənin şəhər əhalisi haqqında olmaqla, təqribi xarakter daşıyır.

Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi əhalisinin sayı, yerləşməsi, sosial durumu, dini, etnik tarixi ilə bağlı ətraflı məlumatlara yalnız Osmanlı qaynaqlarında rast gəlmək mümkündür. Məlum olduğu kimi, 1590-cı ildə Səfəvi - Osmanlı, 1724-cü ildə Osmanlı - Rusiya arasında imzalanmış İstanbul müqavilələrinə əsasən, tarixi Azərbaycan ərazilərinin böyük bir hissəsi, o cümlədən Çuxur - Səəd bəylərbəyliyi ərazisi də müvəqqəti olaraq Osmanlı imperatorluğunun hakimiyyəti altına düşmüşdü. Osmanlı məmurlarının XVI əsrin 90-cı və XVIII əsrin 20-ci illərində bölgədə həyata keçirdikləri siyahıyaalma materialları Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi əhalisi haqqında əlimizdə olan yeganə statistik qaynaqdır. Lakin bəhs olunan dövrlərə aid olan həmin statistik məlumatlar da Çuxur-Səəd bölgəsinin əhalisinin gerçək durumunu tam dolğunluğu ilə əks etdirmir. Belə ki, bölgənin şiə-müsəlman əhalisinin çox hissəsi Səfəvi və Osmanlı arasındakı sünni-şiə qarşıdurması səbəbindən Osmanlı hakimiyyətini qəbul etmədiyinə görə bölgəni kütləvi şəkildə tərk etmişdilər və məhz bu səbəbdən Osmanlı məmurlarının tərtib etdikləri siyahıyaalma materiallarında yüzlərlə kənddə yaşayış qeydə alınmamışdır. Həmin statistik materiallarda yaşayış qeydə alınan məntəqələrdəki əhalinin böyük əksəriyyətini isə xristianlar, əsasən də ermənilər təşkil etmişdir.

Səyyah gündəliklərinin, həmçinin XVI əsrin 90-cı və XVIII əsrin 20-ci illərinə aid Osmanlı statistik materiallarının şərhinə keçməzdən öncə XVI-XVIII əsrlərdə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində bölgə əhalisinin demografik durumuna təsir göstərmiş bir sıra mühüm siyasi proseslərin təhlilinə nəzər salmağı məqsədə müvafiq hesab edirik.

XVI əsrdə İrəvan vilayətinin demografik prosesləri. Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi əhalisinin demografik durumuna təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri müəyyən fasilələrlə uzun müddət davam etmiş Səfəvi-Osmanlı müharibələri olmuşdur. Bu iki türk imperatorluqları arasında baş vermiş hərbi əməliyyatların əsas mərkəzlərindən biri Çuxur-Səəd ərazisi ilə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, 1514-1516-cı illərdə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin əsas hərbi əməliyyatlarından biri olan Çaldıran savaşı Çuxur-Səəd

ərazisində baş vermişdir [1, 32]. Təbii ki, bu savaş bölgə əhalisinin demoqrafik durumuna təsirsiz ötürməmişdi. Sultan I Səlim Çaldıran savaşından sonra Təbrizi tərk edərək geri qayıdarkən İrəvan ətrafında düşərgə salmışdı. Məhz bu hadisə ilə bağlı olaraq ilk dəfə, Osmanlı qaynaqlarında İrəvan şəhərinin adı xatırlanmışdır [2, 28]. Qışılamaq üçün Təbrizi tərk edərək Arazın sol hissəsinə keçib Qarabağa daxil olan Sultan Səlimin Bayburta qədər keçdiyi məntəqələr haqqında “Çaldıran ruznamə”sində ətraflı məlumatlar verilmişdir. Mənbənin məlumatına əsasən, “29 rəcəb (20 eylül 1514) çərşənbə günü Nehr-i Aras keçilib Alınca kalasının yuxarı tərəfindəki Kesikkünbete varıldı. 20 Perşembe Nahçıvan şəhərinə 1 şaban (22 eylül) cuma günü (Batı Karabağ və ya Nahçıvan Karabağı da denilən) Karabağ şəhri yaxınlarına ulaşıldı. Ertesi gün Nahçıvanın “Ahmedbeg-Zaviyesi” ertəsi gün Sederek və 4 şabanda “Çuxur-Saadla (Ravan) bağlı “Hacı Salalu” yanından keçilerek “Böyük-Vedi” ilə “Kiçik-Vedi” köyləri arasında yerləşildi. 26 eylül günü Çukur-Saaddan Zengi çayı keçilerek İrəvan şəhri yaxınlarına ulaşıldı. Ertesi gün İrəvan şəhri alınaraq Osmanlı topraklarına katıldı. 7 şabanda Çukur-Saad bölgəsinin “önəmli yerləşmələrindən və ermənilərin dini merkezi olan Üçkilse (Eçmiyadzin) feth edildi [3, 108; 4, 2-3]. Mənbədən verilən bu parça bir gəzinti təssüratı yaratsa da, məlum məsələdir ki, Osmanlı ordusu yol boyu əhalinin müəyyən dirənişi ilə də qarşılaşmış, savaş qaydalarına uyğun olaraq, bölgə Osmanlı əsgərlərinin qarət və talanlarına da məruz qalmışdı ki, bu da Çuxur-Səəd əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə təsirsiz ötürməmişdi. 1514-1516-cı illərdə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibəsindən sonra bölgədə yaranmış siyasi sabitlik 1534-1555-ci illərdə baş vermiş növbəti müharibə zamanı yenidən pozulmuşdu. Doğrudur, bu müharibə zamanı 1534-1548-ci illərdə cərəyan etmiş olaylar Çuxur-Səəd ərazisindən kənardə baş versə də, 1549-1554-cü illərdə bölgə yenidən hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilmişdi. Həsən bəy Rumlunun məlumatına görə, h. 956-cı ildə (1549-1550) İsgəndər paşa Kürdüstan qoşununu cəmləşdirib Çuxur-Səədə gəldi. O zaman həmin diyarın hakimi olan Hüseyncan Sultan Rumlu müəlimlərinin pərakəndə olması səbəbindən, döyüşməyi məsləhət görmədi. O, öz vəkili Təbət ağası iyirmi nəfərlə qaravulluğa göndərdi. Onlar İsgəndər paşa ilə döyüşüb məğlub oldular. İsgəndər paşa İrəvana gəlib o qəsəbənin bazarını yandırdı, daha sonra Van qalasına qayıtdı [5, 548]. Bu hadisələri təsvir edən İsgəndər bəy Münşi Ərzurum bəylərbəyi İsgəndər paşanın İrəvana- Hüseyn xan Rumlu üzərinə yürüş edərək bir-neçə adamı öldürüb geri qayıtmasını vurğulasa da, onun İrəvan bazarını yandırmasını qeyd etməmişdir [6, 149]. 1552-ci ilə qədər Osmanlıya qarşı passiv müharibə üsuluna üstünlük verən Şah I Təhməsbəy, həmin ildən fəal müharibə metoduna keçərək dörd istiqamətdə yürüşə başlamışdı. Bu yürüş istiqamətlərinin ikisi Çuxur-Səəd ərazisini keçməklə həyata keçirilmişdi [5, 557]. 1534-1555-ci illəri əhatə edən Səfəvi-Osmanlı müharibəsi zamanı Sultan Süleymanın IV yürüşü Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisindən keçməklə Naxçıvana istiqamətlənmişdi. Həsən bəy Rumlu yazır ki, h.

961-ci ildə Sultan Süleyman Hələbdən çıxaraq Azərbaycana yollandı. Bu xəbəri eşidən Şah I Təhmasib Naxçıvandan çıxaraq Bazarçayı yaylağında düşərgə saldı. Sultan Süleyman Naxçıvanı yandıraraq Ərzurum tərəfə qayıtdı [5, 569]. Maraqlıdır ki, Sultan Süleymanın IV yürüşünü h. 960-cı ilə (1552-1553) şamil edən Şərəf xan Bidlisi də onun yazın əvvəlində Hələbdən Naxçıvana yola düşdüyünü və Naxçıvan yaxınlığında düşərgə saldığını qeyd edərək yazır ki, Şah I Təhmasib müqavimət göstərə bilməyib Naxçıvan yaylaqlarına çəkilmiş, qış yaxınlaşdığı üçün Sultan Süleyman Naxçıvandan Amasiyaya qayıtmışdı [7, 198-199]. Əbdi bəy Şirazinin yazdığına görə, Xondigar şaban ayının axırlarında (iyul 1554) Naxçıvana gəldi, iki gündən sonra şaban ayının 27- də (28 iyul 1554) geri qayıtdı [8, 102]. Bu hadisələrə toxunan Qazi Əhməd Qumi yazır ki, 1554-cü ilin yazında Sultan Süleyman IV dəfə Azərbaycana yürüş etdi. Bunu eşidən Şah I Təhmasib Naxçıvandan çıxaraq Bazarçayı yaylağına gəldi. Sultan Süleyman Naxçıvana girsə də, orada çox qalmadı. 1554-cü ilin iyulun 30- da şəhəri tərk edərək, onun yandırılması haqqında göstəriş verdi [9, 85]. Bu yürüşü təsvir edən İsgəndər bəy Münşi də, Sultan Süleymanın azuqə qıtlığı səbəbindən Naxçıvanda qala bilməyərək, şəhəri yandıraraq Ərzurum tərəfə qayıtdığını qeyd etmişdir [6, 154].

Aydın məsələdir ki, bölgə istiqamətində baş vermiş yürüşlər əhali arasında xeyli itkilərə səbəb olmaqla yanaşı, bəylərbəyliyin iqtisadi həyatına da ağır zərbə vurulmasına səbəb olurdu. Bununla yanaşı, bölgənin şiə-müsəlman əhalisi Osmanlı qoşunlarının hücumu zamanı dini ayrı-seçkilik səbəbindən öz yaşayış yerlərini tərk etmək zorunda qalırdılar. 1552-1554-cü illərdə Çuxur-Səəd və Naxçıvan istiqamətlərində Şah I Təhmasibin əmri ilə Osmanlı ordusunun hərəkəti istiqamətlərində “viran edilmiş torpaq” siyasətinin tətbiq olunması da bölgə əhalisinin sosial-iqtisadi və demoqrafik durumuna ağır zərbə vururdu. Həsən bəy Rumulun Şah I Təhmasibin göstərişi ilə qızılbaş hərbi hissələrinin 1552-1554-cü illərdə bölgənin müxtəlif istiqamətlərindəki hərbi yürüşləri haqqındakı məlumatları da bu faktı bir daha təsdiq edir [5, 557-570].

Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında 1555-ci ildə imzalanmış Amasiya barışıqından sonra bölgədə yaranmış siyasi sabitlik 1578-ci ildə başlanmış növbəti müharibə zamanı yenidən pozulmuşdu. 1578-1590-cü illərdə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin əsas hərbi əməliyyat meydanlarından birini yenidən Çuxur-Səəd və Naxçıvan əraziləri təşkil edirdi. Bu müharibə zamanı baş vermiş savaqlar və bəzi siyasi proseslər bölgə əhalisinin durumuna ciddi təsir göstərmişdi. Maraqlıdır ki, bəzi Osmanlı qaynaqları və müasir türk tarixçilərinin əsərlərində Osmanlı hakimiyyəti dövründə Çuxur-Səəd əhalisinin sosial-iqtisadi durumunun xeyli yaxşılaşdığı, bölgədə tikinti quruculuq, təmir-bərpa işlərinin aparıldığı xüsusi olaraq vurğulanır. Peçevi İbrahim Əfəndi yazır ki, h. 991-ci ildə (1583) ildə əsgərləri mənəzildən-mənzilə irəliləyərək Revan ölkəsinə vardı. Bu bölgələr bir-iki yıl içinde öncekinden daha bayındır bir hale getirilmiş, imar edilmemiş bir yeri bırakmamışdı. Çevredeki her köy üçer, dörder

yüz binadan oluğan birer kent ve kasabaya dönüşmüşdü. Osmanlı hakimiyyəti döneminde Revan və çevresi yüksek bir kalkınma düzeyinə kavuşmuşdu. Halkın refah seviyyəsi de çox yüksəkti [10, 84-85; 4, 3].

F.Kırzioğlu və B. Kütükoğluyazırlar ki, 1583-cü ildə Fərhad paşanın əmri ilə Şuragel və Talinin xaraba qalmış qalaları bərpa edilmiş, İrəvanda qala, came və hamam inşa edilmişdi [11, 133-137; 3, 344-347]. Məlum olduğu kimi, 1578-1590-cı illər müharibəsi dövründə Çuxur-Səədin müsəlman əhalisinin əksəriyyəti bölgəni tərk etmişdi və Peçevi İbrahim Əfəndinin söylədikləri əsasən bölgənin xristian əhalisinə şamil oluna bilərdi. Fərhad paşanın bölgədəki qalaları təmir etməsi və yeni qala inşa etməsi isə əsasən hərbi-strateji maraqlardan irəli gəlirdi. Osmanlı işğalı ərəfəsində Məhəmməd xan Toxmağın İrəvan əhalisini köçürməsi faktını türk tarixçiləri B. Kütükoğlu və F. Kırzioğlu özləri də etiraf edirlər [11, 133-137; 3, 344-347]. Kırzioğlu Ali Əfəndinin “Küh-ül-əxbar” və Seyyid Loğmanın “Zübdət ət-təvarix” əsərlərinə istinaq edərək yazır ki, 1583-cü ilin avqust ayında Osmanlı ordusu Fərhad paşanın başçılığı altında Şurəgil və Talin tərəfdən İrəvan əyalətinə daxil olduğu zaman, İrəvan şəhəri və eyniadlı əyalətin müsəlman əhalisi Osmanlı ordusunun gəlməsindən xəbər tutaraq buraları tərk edib Ağrıdağ ilə onun yaxınlığındakı yaylaqlara çəkilmiş, İrəvan şəhəri və kəndlərində isə yalnız ermənilər qalmışdı [3, 346]. İsgəndər bəy Münşinin yazdığına görə də, Fərhad paşa İrəvanı tutduqdan sonra Məhəmməd xan Naxçıvana gəlmiş, qazilərin əhli-əyalını Əlinciq qalasına köçürmüşdü [6, 25].

XVII əsrdə İrəvan vilayətinin demoqrafik prosesləri. 1590-cı ildə tərəflər arasında bağlanmış İstanbul barışıqına əsasən Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi və Naxçıvan əraziləri Osmanlıya verilmiş və bu torpaqlar 1604-cü ilə qədər Osmanlının hakimiyyəti altında qalmışdı. Şah I Abbasın hərbi-inzibati islahatları nəticəsində Səfəvi dövlətinin əvvəlki qüdrəti bərpa edildikdən sonra itirilmiş torpaqların geri qaytarılması uğrunda mübarizə başlamış və 1604-cü ildə Çuxur-Səəd bəylərbəyinin ərazisi və Naxçıvan Osmanlı işğalından azad edilmişdi. Cığaloğlu Sinan paşanın hücumu ərəfəsində Şah I Abbasın tətbiq etdiyi “yandırılmış torpaq” siyasəti bölgənin demoqrafik durumuna ciddi təsir göstərmişdi. Dövrün qaynaqlarında bununla bağlı ətraflı məlumatlara rast gəlmək mümkündür. İsgəndər bəy Münşinin məlumatına əsasən, Cığaloğlunun İrəvan və Naxçıvan səmtinə üz tutduğu xəbəri alındıqda rəiyyətin pərişanlığına yol verilməsin deyə belə bir hökm verildi: “Bu yerin rəiyyəti köçürülsün və uzaq bir yerə göndərilsin ki, müxalif ləşkər hücumundan kənar və dövrən hadisələrindən arxayın olsunlar. Qızılbaş ləşkəri özü ilə apara biləcəyi qədər azuqə götürüb, yerdə qalan hər şeyi oda yaxıb yox etsinlər ki, rumilərin əlinə heç nə düşməsin” [12, 1211-1212]. Salməçinin məlumatına görə, İrəvan camaatının köçürülməsinə Əmirgünə xan rəhbərlik etdi və o da fərmana əməl edərək rəiyyəti Qaracadağ tərəfə köçürdü [12, 1212]. Rum ləşkəri İrəvana çatan zaman Vedi çayının kənarında olan Şah I Abbas Naxçıvan əhalisinin köçürülməsinə

Maqsud Sultan Kəngərliyə, Culfa camaatının köçürülməsinə xasseyi-şərifə qulamı Təhmasibqulu bəyə tapşırırdı. Naxçıvan əhalisi Dizmara və Qaraca dağa, Culfa camaatı isə İraqa göndərildi [12, 1213]. İsgəndər bəy Münşi bölgədən köçürülən əhalinin sayı haqqında məlumat verməsə də, yazır ki, culfaları İsfahan darüssəltənəsində Zəyəndərud çayı kənarında yerləşdirilər və onlar həmin yerdə tədricən bağlı-bağatlı evlər tikib orada həmişəlik qalmalı oldular ki, hal-hazırda üç min culfalı ailə şadyanalıqla orada yaşamaqdadırlar və onların hamısı artıq öz məskənlərini unutmuşlar [12, 1213]. Salməçinin məlumatından aydın olur ki, 1604-cü ildə təkcə Culfadan İsfahan ətrafına köçürülənlərin sayı 3 min ailə olmuşdur. Təbrizli Arakel yazır ki, Cığaloğlunun Ərzuruma gəlişi xəbərini eşidən Şah I Abbas Ağcaqalaya çəkilərək Ermənistanın (İrəvan vilayəti nəzərdə tutulur - B.Ş) bütün - xristian, yəhudi və müsəlman əhalisinin İrana köçürülməsinə göstəriş verdi [13, 61]. İrəvan şəhəri, Ararat vilayəti və ətraf mahalların əhalisinin köçürülməsi Əmirgünə xana həvalə edildi [13, 62]. Araz çayını keçənə qədər köçürmə prosesinə Əmirgünə xan, sonra isə Elyaz Sultan Xəlifəli rəhbərlik etmişdi [13, 14]. Köçürmə prosesi 1604-1605-ci ilin qış mövsümünə təsadüf etdiyindən köç zamanı, xüsusilə də Araz çayını keçərkən əhali arasında xeyli tələfata yol verilmişdi [13, 62;14]. Salməçinin məlumatına görə, köçürülən əhali İsfahan şəhəri ətrafındakı Lincan, Alican, Qandiman, Claxor, Pari və Burvar mahallarında, 500 erməni ailəsi İsfahan şəhərində, 500 erməni ailəsi isə Şiraz vilayətində yerləşdirildi. [13, 67]. Təbrizli Arakelin yazdığına əsasən, Naxçıvan sərhədlərindən Sünik, Sevan, Lori, Həmzəçəmən, Abaran, Şərabxana, Zarişat mahallarına qədər bütün ərazilərin, Qarsın bəzi kəndlərinin, bütün Kağızvan dərəsinin, bütün Alaşkerd vilayətinin, Maku, Axbak, Salmas, Xoy, Urmiya, Təbriz, həmçinin bütün Ararat vadisinin, buna qədər isə Ərzurum, Pasin, Xnus, Manazkert, Arçke, Ərçiş, Berkı və Vandən İrəvana gətirilmiş əhali də köçürülmüşdü [13, 71]. Təbrizli Arakelin məlumatına görə də, Culfa əhalisinin köçürülməsinə Təhmasibqulu xan rəhbərlik etmişdi [13, 74-81]. Təbrizli Arakel köçürülən əhalinin sayı haqqında konkret məlumat verməsə də, onun yazdıqlarından aydın olur ki, bölgənin əhalisi kütləvi şəkildə köçürülmüş, yalnız qaçıb dağlarda, meşələrdə gizlənməyə macal tapanlar bu prosesdən kənarda qalmağa müvəffəq ola bilmişdilər. Şah I Abbasın köçürmə siyasətinə toxunan Kənəkirli Zəkəriyyə köçürülən əhalinin sayına toxunmasa da, Naxçıvan, Exernadzor, Qeqam (Sevan), Lori, Həmzəçəmən, Niq, Şərabxana, Şirak, Zarişat, Qarsın kəndləri, Kağızvan dərəsi, Alaşkerd, Maku, Albak, Salmas, Xoy, Urmiya, Təbriz ətrafı, Ararat vadisi, İrəvan şəhəri, Kotayk (Qırxbulaq), Çaxkunadzor, Urnadzor, Karin, Basen, Xnus, Manazkert, Arçke, Arçes, Berkı, Van əyalətlərinin əhalisinin köçürülməyə məruz qaldığını vurğulayaraq qeyd edirdi ki, həmin bölgələr tamamilə boşaldılmış, bütün yaşayış binaları yandırılmışdı [15, 47].

J.B.Tavernye yazır ki, Şah Abbas türk ordusuna yeyəcək buraxmamaq məqsədilə Rəvan ilə Təbriz arasındakı bütün əraziləri dağıdaraq yandırmış,

Culfa və ətrafındakı xalqları, 27 minə qədər erməni ailəsini İrana köçürmüşdü [16, 79-80]. S.A.Məmmədovun yazdığına görə, Şah Abbas 60 min əhalini Səfəvi dövlətinin mərkəzi əyalətlərinə köçürmüşdü [17, 183]. Digər bir məlumata görə isə, həmin dövrdə İrana köçürülən müsəlman və xristianların sayı 70 minə qədər olmuşdur [14, 275, 277]. Şah I Səfinin dövründən bəhs edən A. Oleari yazır ki, onun gördüyü ən yaxşı iş Şah I Abbasın İrəvan, Naxçıvan, Xolec və Gürcüstandan Fərəhabada köçürülən əhalini ağır işlərdən azad edərək, öz əvvəlki yerlərinə qayıtmasına icazə verməsi olmuşdu. Səyyahın məlumatına əsasən, Şah I Abbasın köçürdüyü 7000 nəfərdən yalnız 300 nəfər qayıtdı, digərləri qayıtmaq istəmədi [18, 880].

Mənbələrin məlumatlarından göründüyü kimi, 1603-1612-ci illəri əhatə edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı ən çox dağıntı və fəlakətlərlə üzləşən bölgələrdən biri də məhz Çuxur-Səəd, Naxçıvan əraziləri olmuş, tərəflər arasında 1612-ci ildə imzalanmış Sərab və ya II İstanbul müqaviləsi 1616-cı ildə yenidən pozulmuşdu. Osmanlı baş vəziri Məhəmməd paşa 100 minlik qoşunla 1616-cı ilin avqustun 26-da yenidən Çuxur-Səədə yürüş edərək dörd aya yaxın İrəvan qalasını mühasirədə saxlamışdı [12, 1611-1622]. Qala uğrunda və ətrafda baş verən savaqlar zamanı 40 mindən artıq tələfat verən Osmanlı ordusu məqsədinə çatmayaraq 1616-cı ilin payızında geri qayıtmağa məcbur olmuşdu [12, 1620]. Bu hadisələrdən sonra bölgədə yaranmış nisbi sakitlik 1634-cü ilə qədər davam etmiş, 1634-1635-ci illərdə Çuxur-Səəd ərazisi yenidən Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasının əsas savaq meydanlarından birinə çevrilmişdi. Sultan IV Muradın qoşunları 1635-ci ildə qısamüddətli mühasirədən sonra İrəvan qalasını ələ keçirmişdi [19, 169-171; 15, 111; 20 146-147]. Lakin bu dəfə İrəvan qalası qısa müddət ərzində Osmanlı işğalı altında qalmışdı. 1635-ci ilin sonlarında Şah I Səfinin ordusu İrəvan qalasını mühasirəyə alaraq, 1636-cı ilin aprelində bölgəni işğaldan azad etmişdi [21 91; 20,181; 12, 37].

XVIII əsrdə İrəvan vilayətinin demografik prosesləri. Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperatorluğu arasında 1639-cu ildə imzalanmış Qəsri-Şirin andlaşması nəticəsində Çuxur-Səəd bəylərbəyi ərazisində bərqərar olan nisbi sakitlik 1724-cü ilə qədər davam etmişdir. I Pyotrın 1722-1723-cü illərdə Xəzərsahili vilayətləri işğal etməsi və Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsindən ciddi əndişələnən Osmanlı dövləti 1723-cü ildə Gürcüstana, 1724-cü ilin yazında İrəvan istiqamətinə qoşun yeritmiş və Çuxur-Səəd ərazisi yenidən Səfəvi-Osmanlı savaqlarının əsas hədəflərindən birinə çevrilmişdi. 1724-cü ildə İrəvan qalası uğrunda baş vermiş savaqlar tərəflər arasında və bölgə əhalisi arasında ciddi tələfatlara səbəb olmuşdur. Anonim erməni xronikasının məlumatına görə, qala uğrunda savaqlarda Mehrəli xanın qoşunları 11000 itki verərək müdafiəyə çəkilmişdi [22, 8]. Mənbələrin məlumatına görə, İrəvan uğrunda savaq zamanı Osmanlı ordusu 10000 qızılbaş və erməni əhalisini qətlə yetirmiş, 15000 qadın və uşağı əsir almışdılar [23,15-17; 24, 41-47].

1731 və 1735-ci illərdə bölgənin azad edilməsi uğrunda Şah II Təhmasib və Nadir xan Əfşarla Osmanlı ordusu arasında baş vermiş savaqlar da bölgənin sosial-iqtisadi və demografik vəziyyətinə ağır təsir göstərmişdi. Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, 1514-1735-ci illər arasında Çuxur-Səəd bəylərbəyinin ərazisi dəfələrlə Səfəvi və Osmanlı qoşunları arasında müharibə meydanına çevrilmiş, mənbələrdə konkret, dəqiq statistik rəqəmlər olmasa da, bölgə əhalisi bu müharibələr zamanı böyük itkilər və dağıntılara məruz qalmışdı.

Çuxur-Səəd bəylərbəyi əhalisinin demografik durumuna ciddi təsir göstərən amillər içərisində Səfəvi-Osmanlı savaqları ərafəsi və dövründə, həmçinin tərəflər arasında nisbi sakitlik zamanı Səfəvi və Osmanlı hərbi hissələrinin sərhədyanı bölgələrə yürüşləri nəticəsində əhalinin əsir alınaraq aparılması və əksinə Çuxur-Səəd ərazisinə kənardan əhali gətirilərək yerləşdirilməsi də özünəməxsus yer tutmuşdur. Dövrün qaynaqlarında bununla bağlı kifayət qədər tutarlı faktlarla rastlaşmaq mümkündür. İohan Tisaretsinin məlumatına əsasən, 1554-cü ildə Sultan Süleyman Naxçıvana gələrək, Saadı qarət etmiş, çoxlu əsir aparmışdı [13, 485].

Ali Əfəndinin “Nüsrətnamə” və İbrahim Rəhimzadənin “Zəfərnəmə” əsərlərində əksini tapmış məlumata görə, 1579-cu ilin sentyabr ayında, Osmanlı ordusunun İrəvanı tutmasından öncə, Abaran nahiyəsində yaşayan Əli bəyin 3000 evdən ibarət Çobanbəyi ulusu onun xahişi ilə Abarandan köçürülərək Ərzurum əyalətinin Tekman sancağında yerləşdirilmiş, Əli bəyə ildə 400000 axça maaşla sancaqbəyi vəzifəsi verilmişdi [3, 327; 23, 12]. 1579-cu ilin oktyabrın 4-də Qars istiqamətindən hücum edən 40 minlik Osmanlı ordusu Şuragöl tərəfdən Arpaçayı keçərək Şərurun Şərabxana nahiyəsindən 20000 əsir aparmışdılar [3, 327; 23, 12]. İohannes Tsaretsinin məlumatına görə isə, hakimiyyətinin ikinci ilində xondkar Muradın əmri ilə Mustafa Lələ paşa qızılbaşların ölkəsinə yürüş edərək, Ararat vilayətinə gəlmiş, 60000 erməni və müsəlmanı əsir alaraq öz ölkəsinə aparmışdı [13, 465]. R.Hüseynovun yazdığına əsasən, 1579-cu ildə osmanlılar Naxçıvan şəhəri və onun ətraf yerlərindən 40000-dən artıq əsir aparmışdılar [14, 127]. XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin digər ərazilərindən, həmçinin Osmanlı imperatorluğunun sərhədyanı bölgələrindən də İrəvan vilayətinə əhalinin köçürülməsi hallarına təsadüf olunur. Təbrizli Arakel yazır ki, Təbriz azad edilən zaman Şah I Abbas Əmirgünə xanı Gəncəyə göndərmiş və o bölgənin əhalisini İrəvana şah ordusuna kömək üçün gətirmişdi [13, 57; 12-54]. 1604-cü ildə Şah I Abbas İrəvan qalasının mühasirəsi zamanı Allahverdi xanı Arkçe nahiyəsinə yürüşə göndərmiş və o, Arkçe, Ərçiş, Berkırı və Van vilayətlərini qarət edərək çoxlu sayda mal-qara, qoyun sürüləri, at ilxılları ilə yanaşı 23000 xristianı əsir alaraq İrəvana gətirmişdi [13, 57-58]. Əmirgünə xanın hakimliyi dövründə Osmanlı dövlətinin sərhədyanı bölgələrindən İrəvana əhali gətirilməsi haqqında Kənəkirli Zəkəriyyə də maraqlı məlumatlar vermişdir. Salnaməçinin yazdığına əsasən, Əmirgünə xan 2 dəfə Karin vilayətinə yürüş edərək, Ərzurum qalasının qapılarına

qədər gəlmiş, çoxlu əsir alaraq İrəvan diyarına gətirmişdi [15, 70]. Əmirgünə xan Van və Muş vilayətlərinə də yürüş edərək, ələ keçirdiyi əsirləri İrəvan vədisindəki mahallarda yerləşdirmişdi. Kənəkirli Zəkəriyyənin məlumatına əsasən, Əmirgünə xanın gətirdiyi əsirlər indiyə kimi İrəvan və Üçkilsə arasındakı Kalar, Göygümbət, Kavakert, Parakar, Sabad və digər kəndlərdə yaşayırdılar [15, 70].

XVII əsrin əvvəllərində İrəvan işğaldan azad edildikdən sonra Çuxur-Səəd bəylərbəyi təyin olunan Əmirgünə xan bölgənin dağıdılmış iqtisadiyyatını bərpa etmək, abadlıq işlərini aparmaq üçün yalnız Osmanlı dövlətinin sərhədyanı bölgələrindən deyil, həmçinin Səfəvi dövlətinin müxtəlif yerlərindən də əhalinin İrəvana köçürülüb yerləşdirilməsinə çalışırdı. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Əmirgünə xan, həmçinin Azərbaycanın müxtəlif el, ulus, tərəkəmə camaatını da şirnikləndirib İrəvana gətirdi. O, ali əmrə görə İraqdan onun xidmətinə gələn Ağqoyunlu qacar oymağına və Musaoğlu Səbat elinə də bütünlüklə İrəvan və Şərurun münasib yerlərində qışlaq yurdu verdi [12, 1333-1334]. Əmirgünə xandan sonra Çuxur-Səəd bəylərbəyi olmuş oğlu Təhmasibqulu xan Qacarı hakimiyyəti dövründə də (1625-1635) müxtəlif ərazilərdən İrəvan vilayətinə əhali köçürülməsi prosesi davam etdirilmişdi. Kənəkirli Zəkəriyyənin məlumatına görə, Təhmasibqulu xan Qarsdakı Osmanlı məmurları arasındakı münaqişə yaranması və onların Ərzuruma getməsində istifadə edərək kələntər Məsum ağanı Qarsa yürüşə göndərmiş, özü isə Kağızvana basqın edərək həmin bölgələri qarət etmiş, ələ keçirilən əsirləri Valarşabada gətirmişdi [15, 91-92]. Ərzurumdan qayıdan Osmanlının Qarsdakı məmurları Təhmasibqulu xanın Gürcüstana Teymuraza qarşı savaşa getməsindən istifadə edərək, Şirak, Niq və Kotayk mahallarına basqın etmiş, ələ keçirdikləri qənimətləri və əsirləri özləri ilə aparmışdılar [15, 103]. Gürcüstan səfərindən qayıtdıqdan sonra, Osmanlı basqınlarından qəzəblənən Təhmasibqulu xan Murad bəy adlı müavini ilə birlikdə Osmanlı qoşunlarını Qarsa qədər təqib edərək, ələ keçirdiyi əsirləri İrəvana gətirmişdi [15, 103-105]. 1636-cı ildə Şah I Səfi İrəvan qalasını Osmanlı işğalından azad etdikdən sonra Maku qalasının dağıdılmasına göstəriş vermiş və oranın əhalisinin Katayk (Qırxbulaq) mahalının kəndlərində yerləşdirmişdi [15, 116].

1638-ci ildə Çuxur-Səəd bəylərbəyi Kəlbəli xan Kürdüstana yürüş edərək çoxlu qənimət və 140 əsiri İrəvana gətirmişdi [15, 119]. Mənbələrdən gətirilən nümunələrdən də göründüyü kimi, Səfəvi və Osmanlı məmurlarının sərhədyanı bölgələrə basqınları zamanı əsirlərin ələ keçirilərək bu və ya digər tərəfə aparılması Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində əhalinin demoqrafik durumuna xeyli dərəcədə təsir göstərmiş, bu da əhalinin say dinamikasının artıb-azalmasına səbəb olmuşdu.

Nəticə. Hərbi əməliyyatlar, qarət xarakterli basqınlarla yanaşı, əhalinin demoqrafik durumuna təsir göstərən amillər içərisində təbii fəlakətlər, meteoroloji-iqlim (quraqlıq), hidroloji (sel və daşqınlar), geoloji - tektonik (zəlzələ)

proseslər, həmçinin kütləvi yoluxucu xəstəliklər də özünəməxsus rol oynayırdı. Dövrün qaynaqlarında Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində baş vermiş bu kimi hallarla bağlı məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Təbrizli Arakelin məlumatına görə, 1604-1605-ci illərdə Şah I Abbasın əhalini köçürməsi, Osmanlı ordusunun yürüşündən sonra Çuxur-Səəd ərazisinə Cəlalilərin hücumları və qarətləri ilə bir vaxtda bölgəyə kütləvi çəyirtkə axınları baş vermiş, bu isə bütün bitki və ot örtüyünün məhv olması ilə nəticələnmiş, adamlar arasında hannibalizm halları yayılmağa başlamışdı [13, 95-98]. Səlaməçinin məlumatına əsasən, bölgədə 1606-cı ildə başlanan kütləvi aclıq 1607-1608-ci illərdə daha da güclənmiş, 1609-cu ildə proses azalmağa doğru getmiş, 1610-cu ildə isə tamamilə dayanmışdı [13, 99]. Səfəvilər dövlətinin ərazisində növbəti quraqlıq və kütləvi aclıq XVII əsrin 60-80-ci illərində baş vermiş, bu proses Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisindən də yan keçməmişdi. Əylisli Zəkəriyyə yazır ki, 18 il ərzində 6 qıtlıq ili (1663, 1667, 1673, 1676, 1677, 1681-ci illərdə) olmuş, ölkə elə bir quraqlıq yaşamışdı ki, altı ay ərzində nə qar, nə də yağış yağmış, Naxçıvandan Təbrizə qədər bir çox yerlərdə içməyə su tapılmamış, bir çox bulaqlar, otlaqlar, ağaclar bizim günahlarımız ucbatından qurumuşdu [25, 55, 65, 95, 110, 126-127]. 1679-cu ildə İrəvanda baş vermiş zəlzələ böyük dağıntılar və əhali arasında ciddi itkilərlə müşayiət olunmuşdu. M. Berberianın yazdığına əsasən, bu zəlzələ 6,2 - 6,3 bal gücündə olmuş, 7600 nəfər həlak olmuşdu [26, 263]. Zəlzələnin şahidi olmuş Kənəkirli Zəkəriyyə yazır ki, 1679-cu ilin iyun ayının 4-də başlanmış zəlzələ fasilələrlə oktyabr ayına qədər davam etmiş, Qarnidən başlayaraq Karbı mahalına qədər bütün Ararat vilayətini əhatə etmişdi. Zəlzələ zamanı bölgədəki monastrların əksəriyyəti, həmçinin İrəvan qalası, məscidi və minarələri də dağılmışdı [15, 196]. Salanməçi qeyd edir ki, zəlzələ nəticəsində ölənlərin sayı sağ qalanların sayından daha çox idi. Bütün ərazilərdə ölənlərin sayını bilməsəm də, təkcə mənim doğma kəndim Kənəkirdə ölənlərin sayı 1228 nəfərə çatmışdı [15, 196]. Kənəkirli Zəkəriyyənin məlumatına görə, zəlzələdən sonra İrəvana gələn Azərbaycanın vəziri Mirzə İbrahim Naxçıvan, Bərdə, Zəyəm, Lori, Maku, Akori, Sədərək və Tsar əhalisini dağılmış tikililərin bərpası işlərinə cəlb etmişdi [15, 197]. 1683, 1692, 1716-cı illərdə İrəvanda növbəti ağır zəlzələlərin baş verməsi məlum olsa da, onların nəticələri haqqında qaynaqlarda konkret faktlara rast gəlinmir [27, 35; 26].

ƏDƏBİYYAT

1. Sərdarniya S. İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. Bakı: Zərdabi, 2014, 202 s.
2. Osmanlı devleti ilə Azərbaycan türk hanlıqları arasındakı münasibetlərə dair Arşiv belgeleri (Karabaq-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy (1578-1914). İki ciltte. I c. Ankara, 1992, 460 s.
3. Kirzioğlu F.M. Osmanlıların Kafkaz ellerini fethi (1450-1590). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım evi, 1993.
4. Kürkçüoğlu Erol. Revandan Erivana bir sehrin kimliyi. Yeni Türkiyə 60, 2014, s.1-13
5. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvərix (Tarixlərin ən yaxşısı) fars dilindən tərcümə və şərhlər

- O.Əfəndiyev, N.Musalı. Kastamonu: Uzanlar, 2017, Məmmədov R.1 s.
6. İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. (Tarixə alamaraye-Abbasi). I c. Fars dilindən çevirən Ş.Fərzəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 1144 s.
 7. Шараф-хан ибн Шамсадин Бидлиси; Шараф-наме. Т.И. Пер., предисл. примеч. и прил. Е.И.Васильевой. М.: Наука, 1976, 351 с.
 8. Хасə Zeynalabdin Əli Əbdi bəy Şirazi.Тəкмилатүл-əхбар. (Səfəvi dövrü-Şah İsmayıl və Şah Тəһмасиб dövrлərinin tarixi). Fars dilindən tərcümə, müqəddimə və şərhлər.Ə. Н. Rəһmaninindir. Bakı, Elm,1996,200 s.
 9. Qazi Əhməd ibn Şərafəddin Qumi. Xülasət ət-təvarix. Berlin nüsxəsi.
 10. Peçevi İbrahim Efendi. Peçevi tarixi, c. I-II. Hazırlayan B.S.Baykal, Ankara, 1999.
 11. Kütükoğlu B.Osmanlı-İran siyasi münasibetleri (1578-1590), I cilt, İstanbul, Edebiyat fakültesi yayımları,1962
 12. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. (Tarixə – alamaraye-Abbasi) II kitab, fars dilindən çevirən: Şahin Fazil, Bakı, Şərq-Qərb, 2014, 1400 s.(1111-2505 s).
 13. Аракел Даврижеци. «Книга Историй». Перевод с армянского, предисловие и комментарии Л.А.Ханларян. М.: Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1973, 623 с.
 14. Məmmədov R. Naхçıvan şəһərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü). Bakı: Elm, 1977, 157 s.
 15. Закарий Канакерци. Хроника. Перевод с армянского. Предисловие и комментарии М.О.Дарбинян-Меликян. М.: Наука, 1969, 320 с.
 16. Tavernier J.B. Tavernier Seyahetnamesi. Hazırlayan: Ali Berktaу, çev. Теoman Tunçdoğаn. İstanbul: Kitap Yayınları, 2010, 343 s.
 17. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV- первой половины XVIII вв. Баку: Элм, 1993, 237 с.
 18. Олеари А. Подробное описание путешествия Гольштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, Пер. с нем. П.Барсова. Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете. М.: Университетская типография, 1870, 1033 с.
 19. İsgəndər bəy Türkman və Məһəmməd Yusif Movarrex. Zeyli tarix-i alam aray-i Abbasi. Tehran, h.1317.
 20. «Джихан-нума» и «Фезлике Кятиба Челеби как источник по истории Армении (XVII в). Предисловие, перевод и комментарии А.А.Папазяна. Ереван: АН Арм.ССР, 1973, 190 с.
 21. Do ketabe nəfis 27 mədarake əvvəliyyə. Tarix-i Səfəviyyan. Xülasət-ət-təvarix. Tarix-i Molla Kamal, Ərak, h.1334.
 22. Армянская анонимная хроника. 1722-1736 гг. Пер. с турец. З.М.Бунятова. Баку: Элм, 1988, 64 с.
 23. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. (Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Z.Bünyadov, H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 1996, 184 s.
 24. Aktepe M.M. 1720-1724 Osmanlı-İran münasibetleri ve Silahşor Kemani Mustafa ağanın Revan fetihnamesi. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyyat fakültesi. 1970, XV, 90 s+ 55 poz fotokopi.
 25. Закария Акулийский. Дневник. Ереван: Арм Фан лит-ра, 1939, 159 с.
 26. Berberian M.Natural hazards and the first earthquake catalogue of İran. Volume I: Historical hazards in İran prior to 1990. Tehran: İİEES, 1995, Məmmədov R.8 p
 27. Catalog of significant earthquakes 2150 B.C.-1991 A.D, Including Quantitative Casualties and Damage by Paula K.Dunbar, Patricia A.Lockridge, Lowell S, Whiteside.USA: U.S,Dept.of Commerce, National Oceanic and Atmospheric Administration, National Environmental Satellite, Data, and Information Service, National Geophysical Data Center, 1992, 329 p.

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ИРЕВАНСКОЙ ОБЛАСТИ В XVI-XVIII вв.

Б.Ш.ШАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу демографических процессов на территории Иреванской области в XVI-XVIII вв. В результате изучения темы было установлено, что длительные Сефевидо-Османские войны и различные природные катаклизмы оказывали огромное влияние на демографическое состояние Иреванской области.

Исследования показывают, что наряду с Сефевидо-Османских войн и различных природных стихий на демографические положения области оказывали большие влияние и такие факторы, как отсутствие данных переписей, а также редкие изменения границы Иреванской области. Несмотря на это, данные источников доказывают, что преобладающая большинства населения региона составляли именно Азербайджанские турки.

Ключевые слова: Иреван, Чухур-Саад, Демография, Сефевиды

THE DEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE ERIVAN PROVINCE IN XVI-XVIII CENTURIES

B.S.SHABIYEV

SUMMARY

The Paper deals with the demographic processes in the Erivan in XVI-XVIII centuries. It was determined with the researching with primary sources that Safavid-Ottoman wars had been continued for a long time and the natural disasters influenced to the demographic situation of Erivan province.

Scrutiny on the issue reveals that not only Safavid-Ottoman wars and natural disasters, but also time to time changes of borders of the Irevan province, And lack of census material had impact on the demographic picture of the province. However, primary sources prove that majority if the population consisted of Azerbaijani Turks.

Keywords: Erivan, Chukhur-Saad, Demographic, Safavid